

Bernt Österman

Hur är smutsigheten möjlig?

Olli Lagerspetz, *Smuts – en bok om världen, vårt hem*. Symposium, Stockholm 2006. 295 s.

Vad skall man säga om en filosofisk bok om smuts, som är skriven på det akademiska pygmé-språket svenska, och dessutom har en bild av författaren badande i ett antikt badkar på omslaget?

När man väl kommit över den första chocken, tror jag inte att man behöver särskilt mycket tid för att upptäcka att det är frågan om en riktigt bra bok. Förutom att det rör sig om tänkvärd filosofi, utgör boken också ett i stilistiskt hänseende ovanligt njutbart bidrag till den filosofiska litteraturen i Norden. Den här boken är faktiskt trevlig att läsa.

Så vad är det Olli Lagerspetz gör med smutsen? För att intrycket av boken skall bli rättvist bör några saker genast framhållas. Boken handlar visserligen om smuts, men inte *bara* om smuts. Diskussionen av begreppet används också som en plattform för att öppna en filosofisk diskussion om verkligheten vi lever i, från en ovanlig och filosofiskt rätt obelastad synvinkel. Därmed är fältet också öppet för ett fördomsfritt kombinerande av element från olika filosofiska riktningar. I boken samexisterar allt från traditionell begreppsanalys till Heideggersk fenomenologi och sen-Wittgensteinskt livsformstänkande. Även Kant och Aristoteles spelar en framträdande roll i Lagerspetz betraktande av tillvaron *sub specie sordis*.

Framförallt slås man kanske ändå av sättet på vilket vardagen ständigt är närvarande i boken. Det skulle säkerligen också vara möjligt att skriva om smuts på ett högdraget och akademiskt sätt. Men i Lagerspetz bok fungerar faktiskt tilltalet, på ett sätt som får läsaren att uppleva att det handlar om just *den* smuts eller

renhet han eller hon själv är omgiven av:

”Till exempel: att skrapa med nageln; att lägga i blöt; vämjelsen vid att ta i en smutsig trasa. Vi undviker att röra vid smutsiga föremål, vi förvarar dem på ställen som enkom reservrats för dem, vi kanske känner avsky. Och vi drar andaktsfullt in doften av nytvättat linne. Ögonen sluts, läpparna, näsborrarna, halsen och alla luftvägarna öppnas i oskuldsfull njutning. Begreppen smuts och renhet skulle i själva verket inte existera utan denna kroppens dans.”

Att avvika

En person tar sig en promenad med sina nya skor. Marken är lerig och skorna blir smutsiga. När han kommer in glömmer han att ta av sig skorna och lämnar leriga avtryck på golvet. Golvet blir så smutsigt att han måste tvätta det. Han skurar det tills det är skinande rent. En stund senare tappar hans dotter en smörgås på golvet, och blir uppmanad att kasta bort den eftersom den blivit smutsig av det smutsiga golvet. Tvättmoppen kommer åter fram.

Den här lilla historien om smuts är vardaglig, men samtidigt smått förbryllande. Hur kan golvet vara både smutsigt och rent, vill man kanske fråga. Hur kan det som inte räknas som smuts på ett golv, bli till smuts på en smörgås, kan man fortsätta. Men, som Lagerspetz visar, är det inte så svårt att förstå varför smutsen är situationsbunden och hur varje föremål kommer att få sin egen smutsighet. Grundtanken i hans begreppsanalys är att smutsighet innebär en *avvikelse från ett*

idealtillstånd hos ett föremål. Att vi gärna försöker befria föremålen i vår omgivning från smuts, är alltså rotat i en vilja att återställa föremålet till sitt idealtillstånd. Ett smutsigt föremål är analogt med ett skadat föremål, att rengöra är alltså besläktat med att reparera.

Det ideala tillståndet som antyds av smutsomdömen behöver inte alltid vara föremålets eget. Tvärtom betraktas ett föremål ofta som smutsigt för att det kunde smutsa ett *annat* föremål. Vi kan alltså skilja mellan primära och sekundära värdeobjekt för smuts.

Ungefär så här kunde en Lager-spetzsk analys av vårt exempel löpa. Marken mannen går på med sina rena skor är ett sekundärt värdeobjekt för smuts, medan de smutsiga skorna är ett primärt värdeobjekt – men bara så länge personen inte stigit in genom dörren till huset med det rena golvet. Inne i huset blir skorna nämligen också ett sekundärt värdeobjekt för smuts, genom sin kapacitet att smutsa ner golvet. Att golvet kan vara både rent och smutsigt kan förklaras genom att golvet är rent i förhållande till sitt eget idealtillstånd – eller som sekundärobjekt i förhållande till strumporna man tassar omkring i på golvet – men inte som sekundärobjekt i förhållande till smörgåsens idealtillstånd. Det som är smuts på en smörgås, som rester av ett rengöringsmedel, behöver förstås inte vara smuts på ett golv. Det kan tilläggas att golvet och smörgåsen kan smutsa varandra, medan smutsighetsrelationen mellan skorna och den leriga marken i allmänhet bara löper i en riktning (läsaren kan reda ut det här som en övning i smutsens filosofi).

En stor del av boken upptas av en kritik av existerande teorier om smuts. Lagerspetz går igenom allt från medicinvetenskapliga försök att likställa renlighet med hygien, till antropologiska teorier hos Durkheim, Freud, Kristeva och – givetvis – Mary Douglas. Även en kortare redogörelse för den filosofiska smutsanalysens historia ingår. Den allmänna slutsatsen är att smutsforskningen tenderar att reducera smutsen till någonting *annat* än smuts.

Kritiken byggs i huvudsak på två element. Dels försöker Lagerspetz lyfta fram den bristande överensstämmelsen mellan smutsteoriernas resultat och våra vardagliga omdömen om smuts, som då han behändigt avvisar den hygienistiska reduktionismen genom att påpeka att våra vardagliga omdömen om till exempel en skjortas smutsighet inte har mycket att göra med frågan om en i medicinsk mening bristande hygien. Dels kritiserar han den för teorierna gemensamma tanken om att smutsighet är någonting vi *projicerar* på en i grunden neutral verklighet. Det är i avvisandet av den här tanken boken kommer in på grundläggande ontologiska frågor.

Lagerspetz utgångspunkt är den vardagliga situationen, där smutsen uppfattas som en egenskap hos föremålen, inte som någonting vi ”lägger till” det i sig neutrala. Frågan måste därför bli hur vi filosofiskt kan tillåta oss detta.

Smutsigheten innebär en avvikelser från ett föremåls idealtillstånd. Men hur skall vi förstå förekomsten av ”idealtillstånd”? För att förklara detta tar Lagerspetz in tanken om föremålen som *teleologiskt* bestämda. Smutsighetens ursprung står alltså att finna i den i föremålen inneslående ändamålsenligheten. Det är i förklaringen till hur teleologier kan ”finnas på riktigt”, som Kant, Heidegger och Wittgenstein får göra sin gemensamma entré.

För att ge ett svar på den kantianskt klingande frågan ”hur smutsigheten är möjlig”, måste vi alltså förstå hur en ”teleologisk förståelse av den materiella verkligheten är möjlig”. Lagerspetz lösning består i

en analys av föremålsligheten, som utgår från en Heideggersk-Wittgensteinsk tanke om begreppsligheten som rotad i människans olika verksamhetsformer. För att tala heideggerska, består förutsättningen för smutsigheten i tingens karaktär av *don* (*Zeug*). Vår ”dans med smutsen” kan ses som ett uttryck för vårt ”om-besörjande umgänge med tingen”.

Ytans förklaring

Jag skall inskränka mina kritiska kommentarer till två. Eventuellt handlar de också mera om ställen där behandlingen kunde vara utförligare, än om direkta misstag. Lagerspetz analys startar från en traditionell ”vad är F:ighet” fråga, och svaret han ger är uppenbart avsett att täcka åtminstone det mesta av det som avses med smuts och smutsighet. Fara som föreligger med analyser av ett så här generellt slag är förstås att man överbetonar en viss typ av situationer på bekostnaden av andra. Det kan finnas spår av detta även i Lagerspetz begreppsanalys.

Den mest allmänna formuleringen av smutsighet som en avvikelser från ett idealtillstånd förefaller oproblematiske. Men hur går det då vi introducerat tanken om *teleologier*? Det kan knappast råda någon tvekan om att det är klarläggande så länge vi till exempel talar om situationer av typen smuts på en cykelkedja. I den kontexten är smutsen uttryckligen ett *funktionshinder*, kedjan fungerar inte längre som *den skall*. Men hur är det till exempel med smuts på en skjortkrage? Det skall nog en sjujädrans smuts till för att utöva ett funktionshinder som är analogt med smutsen på cykelkedjan!

Det kan vara just överväganden av det här slaget som får Lagerspetz att införa följande kvalifikation: ”Teleologier bör man å andra sidan inte uppfatta i snävt praktiska termer. De kan till exempel omfatta estetiska drag.” Det här skall kanske förstås så att ett föremål kan ha såväl praktiska som estetiska funktioner. Smuts på skjortkragen skulle alltså vara ett estetiskt funktionshinder, men inte ett ”snävt praktiskt”. Men är det här

” Eftersom Lagerspetz inte vill gå med på att den mänskliga verkligheten – smutsen inbegripen – kan reduceras till någonting annat, måste han förstås avvisa naturalismen.”

fullt förenligt med att smutsighet och renhet ofta *i sig* betraktas som estetiska egenskaper, som till exempel den av Lagerspetz citerade Thomas Leddy gör då han beskriver smutsigt och rent som tillhörande vardagens ”estetiska ytkvaliteter”? Jag skulle också gärna ha sett en utredning om hur det estetiska kommer in i den smått ”verktygsorienterade” uppfattningen om begreppsligheten Lagerspetz företräder.

Min andra kritiska kommentar ansluter sig till Lagerspetz diskussion av den naturalistiska uppfattningen att fysiken beskriver verkligheten som den *egentligen* är. Eftersom Lagerspetz inte vill gå med på att den mänskliga verkligheten – smutsen inbegripen – kan reduceras till någonting annat, måste han förstås avvisa naturalismen. Den ledande tanken är att vetenskapernas uppgift

är att *förklara* vardagliga företeelser, inte att förneka dem. Vetenskaperna skall alltså inte ses som "leverantörer av *världsbilder*". "Vetenskapliga teorier innebär snarare insatser i specifik problemlösning. De ger oss förklaringar och svar på frågor och gör det i termer som är lämpade för just de uppgifterna."

Det här låter som en instrumentalistisk uppfattning om vetenskapen, men inte helt och hållet. Instrumentalister brukar nämligen hellre tala om "organiserandet av erfarenheten" än om "förklaringar och svar på frågor". Det förefaller alltså

som om Lagerspetz inte tar steget *fullt ut*, men precis vad är det som blir kvar, och hur kan man i så fall upprätthålla avståndstagandet till världsbildsfunktionen?

En invändning som mest är riktad mot förlaget är att boken saknar ett index. Om det beror på att man velat framhäva textens essäistiska karaktär, känns det inkonsekvent med tanke på att boken nog är försedd med en akademiskt respektabel notapparat.

Till sist ännu en återblick på människan i badkaret. Varför tvättar *vi* oss? Vad är smuts *på en människa*?

I kapitlet "Eget och främmande" ger sig Lagerspetz bland annat in på frågor om kroppen som föremålslighetens gränfall, vårt förhållande till glas andra druckit ur och vår inställning till avföring och andras saliv. Han lyckas också skriva någonting av det mest modiga och insiktsfulla jag någonsin läst om äldreomsorgen. Senast här måste jag kapitulera inför den här boken. Det här är lysande filosofi. "Frågan om den älskades saliv är oren *uppstår inte*." Just det.